

A review of the Uzbek translation of a narration scroll called Shahnameh Khamoushi

Vahid Rooyani¹, Kamaloddin Arekhi²

Received: 5/8/2021

Accepted: 15/3/2022

Abstract

The Shahnameh of Khamoushi is one of the translations of the Shahnameh into Uzbek- Turkish language, which was done by Mullah Khamoush or Khamoushi in 1164, and its narration is different from the narration of other Turkish scrolls. In this study, the authors intend to compare the Shahnameh of Khamoushi with the Shahnameh of Ferdowsi and show whether it is a translation of the Shahnameh as it is known or not. then specify what structure and type of translation features this work. The result of the research shows that, contrary to the researchers' beliefs, this work is not a translation of Ferdowsi's Shahnameh, and its stories narratives are different from the Shahnameh in terms of short and long narratives, the names of the heroes and the type of events, etc. And even the narration of the satire is not in harmony with the previous narrations and it is considered a new narration. also for having some features like mentioning various stereotyped propositions in Persian, frequent use of Quranic verses and hadiths, References to Semitic prophets and sources, Use of Persian verses other than Shahnameh verses and etc, It seems that this work is a translation of one of the Shahnameh scrolls, which the translator used the free translation method, and in some parts of the stories, Quranic verses and hadiths or his own or others verses have been added to the text.

Keywords: *Narration Scroll, Shahnameh, Uzbek Turkish, Khamoushi*

¹ Corresponding author, Associate Professor, Persian Language and Literature Department, Humanities Faculty, Golestan University, Gorgan, Iran; ORCID ID: 0000-0001-8664-9190; Vahidrooyani@yahoo.com

² Persian Language and Literature Phd, Gorgan, Iran; ORCID ID: 0000-0001-5635-8172

Extended Abstract

1. Introduction

Since the Shahnameh's popularity in transoxiana(Central Asia), this work or some parts of it has been translated many times into transoxiana languages, including Turkish, some of which have been lost and some still remain. The translation of the Shahnameh into Uzbek-Turkish prose by Khaoushi, According to Sharei Jawzjani, is the third translation of the Shahnameh, which, unlike the previous two works, has not been lost and also is more complete than them. And it has had many readers since two hundred years ago. This version of the Turkish Shahnameh is a version that was published in 1326 AH by the efforts of Mullah Seyyed Akbar and Mullah Morteza in the city of Tashkent, Republic of Uzbekistan, in the form of lithography at the Gholami printing house. The date of this translation is 1164. This translation is very valuable for researchers to knowing the Shahnameh scrolls background in Central Asia.

Research Question(s)

In this study, the authors intend to first compare the Shahnameh of Khaoushi with the Shahnameh of Ferdowsi and show whether it is a translation of the Shahnameh as it is known or not. And then specify what structure and type of translation features this work has.

2. Literature Review

The first translation of the Shahnameh is the translation of Qawam al-Din Fath bin Ali bin Muhammad Bondari Isfahani. In this work, he removed the poetic descriptions and only translated the historical events(Ayati, 2003, p. 10).

2.1. One of the Turkish translation is the translation of Shohod Din, who translated four thousand verses of the Shahnameh into Turkish poetry, and Mahdin translated it into prose in 1020 (Sharei Jawzjani, 2018, p.42).

2.1.1. According to Dr. Jamshid Giona Shovili, a prominent Georgian Iranologist, the Shahnameh was translated into Georgian in the 12th century AD.

2.1.2. Ali Effendi Tatar in 916 AH. 1510-11 A.D., translated the Shahnameh completely into Turkish and gave it as a gift to the Sultan of Egypt. Currently a copy of this translation is kept in the Institute of Oriental Studies and Manuscript Heritage of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan (Ramaskovich, 2010; p. 35).

2.1.3. At the end of the 18th century, Nur Mohammad Bukhari also translated Ferdowsi's Shahnameh into Uzbek by order of Mohammad Amin Inaq, the Khan of Khiva, its copy is available at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

3. Methodology

This research was done in a descriptive and analytical way and based on library and documentary sources.

4. Results

Examining the Uzbek translation of the Shahnameh shows that this translation has an introduction was written like other introductions of the famous versions of the Shahnameh. This introduction consists of several parts: the reason for compilation of the Shahnameh, Ferdowsi's relationship with Sultan Mahmud's court, the reason for the rejection of the Shahnameh by the court, Ferdowsi's biography and satire. This work also has a Saqi-nameh, which written by Khamoushi. The text of the scroll starts from the time of Keyomarth until the time of Ardeshir of Sassanid. for two reasons this satire is different from other satires: one is the order of the verses, which is not in harmony with the previous narrations, and it is considered a new narration. The second is to mention the names of the Rashedin Caliphs and saying Ferdowsi is not a Shiea. Ferdowsi in this satire tells to Soltan Mahmud that he is not a Shiea and others have attributed such an accusation to him. As far as we have searched, the names of Rashedin caliphs not mentioned in other satires, and Ferdowsi is proud of being a Shiea. In this work, Khamoushi has translated the Shahnameh scroll into Turkish Uzbek prose, but in some stories, he has mentioned some verses in Persian, which we can not understand whether these were in the original scroll or Khamoushi written them himself. Contrary to this book's name and contrary to the opinion of researchers such as Sharei Jowzjani, this work is not a translation of the Shahnameh, but is a translation of a Shahnameh scroll and has the characteristics of a scroll such as: The use of formal statements that are mostly in Persian and not translated into Turkish Uzbek prose, the connection between Iranian and Islamic mythology, the abundant use of Quranic verses and hadiths, references to prophets and Semitic sources, the use of the Persian verses other than

of the Shahnameh verses, and differences between stories narration's with Shahnameh narration.

References

- Aidanlu, Sajjad, (2015), "Introduction of an ancient scroll in Turkish", Heritage Mirror, No. 60, pp. 129-149.
- Aidanlu, Sajjad, (2017), Rostam Nameh, Tehran: Mirase Maktoob Research Center.
- Anonymous, (1998), Haft Lashkar (Tomar Jame Naghalan), By the efforts of Mehran Afshari and Mehdi Madaini, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Anonymous, (2021), Shahnameh Haft Lashkar (Tomar Naghali), Edited by Mohammad Jafari Qanawati and Zahra Mohammad Hasani Saghiri, Tehran: Khamoush Publishing.
- Anonymous, (2011), Scroll of Shahnameh, By the effort of Sajjad Aydanlou, Tehran: Behnagar.
- Asadi Toosi, (2016), Garshasb Nameh, By the effort of Habib Yaghmai, Tehran: Duniyae Kitab.
- Bondari, Fath Bin Ali, (2003), Ferdowsi's Shahnameh written in Arabic; Translated by Abdul Hamid Ayati, second edition, Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
- Davidson, Olga, (1999), poet and hero in Shahnameh, Translated by Farhad Ataei, Tehran: Tarikh Iran Publication.
- Enjavi Shirazi, Abulqasem, (1984) Ferdowsi Nameh, 3 volumes, second edition, Tehran: Elmi.
- Ferdowsi, Abulqasem, (2016), Shahnameh, By the effort of Jalal Khaleghi Mutlaq, Tehran: Center for Islamic Encyclopedia.
- Ibn Abi Jomhur, Muhammad Ibn Zain al-Din, (1981), Awali Al-Laali Al-Azizia Fi Ahadith Al-Diniyeh, By the efforts of Mojtaba Iraqi, Tehran: Qom.
- Jafari Qanawati, Mohammad, (2016), "Shahnameh Naqhalan: Iranian heroic stories in a chain of hand-to-hand and traditional narratives", Literary Book Review Quarterly, Year 3, Number 12, pp. 50-27.
- Khajeof, Shah Mansour, (2014), "The Shahnameh is the most famous work among the Turkish-speaking peoples of the region", Khorasan newspaper, code 530267, March.
- Khatibi, Abolfazl, (2015), Did Ferdowsi make Satire Mahmoud Ghaznavi? Tehran: Fardis Danesh.
- Luluei, Parvin, (2016), "Translations of Shahnameh in English", Translated by Mustafa Hosseini, Translator's Quarterly, No. 62, pp. 103-93.
- Mahjoub, Mohammad Jaafar, (2016), Iranian folk literature, By Hasan Zulfaqhari, Tehran: Cheshme.
- Nabati Ameli, Ali Bin Mohammad, (2014), Al-Sarat al-Mustaqim Ela Mostahaghi altaghdim, Edited by Mohammad Baqer Behboodi, Volume 2, Tehran: Maktaba al-Mortazawieh.

- Pushtdar, Ali Mohammad, (2017), "Bondari and his tricks in the translation of Ferdowsi's Shahnameh", *Ormazd Magazine*, No. 44, pp. 18-4.
- Ramascovich, A, A, (2018), "History of Shahnameh studies", Ferdowsi from the perspective of Russian Orientalists, published by the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, translated by Nazli Asgharzadeh, Tehran: Shabahang.
- Riahi, Mohammad Amin, (1993), *The sources of Ferdowsiology*, Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Rostami, Mohsen, (2014), "Research on Shahnameh reading, recitation and storytelling in Iran", *New History Quarterly*, No. 12, pp. 1-24.
- Sadat Naseri, Seyed Hossein, (2016), "The translations of Ferdowsi's Shahnameh", *Persian language and literature magazine*, number 47, pp. 22-23.
- Safa, Zabihullah, (1988), *History of literature in Iran*, Volume one, eighth edition, Tehran: Ferdows.
- Sarkarati, Bahman, (2016), "Transposition of mythology in the Shahnameh", *Hunted Shadows*, second edition, Tehran: Tahori, pp. 213-225.
- Sedaghat-Najad, Jamshid, (1995), *Ferdowsi's ancient Shahnameh scroll*, Tehran: World of Books.
- Seddighian, Mahin Dokht, (2016), *Mythological-epic Book of Iran according to post-Islamic sources*, Second edition, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies.
- Shapour Shahbazi, Alireza, (2011), *Analytical biography of Ferdowsi*, Translated by Hayedeh Mashaikh, Tehran: Hermes.
- Sharei Jawzjani, (2018), "Turkish translations of Shahnameh", *Till and Literature*, 13 Joza. Shafa, Shojauddin, (1969), *The world of Iranology*, Volume 1, Tehran: Bina.
- Thaalabi Marghani, Hossein bin Mohammad; (1993), *Old Shahnameh*; Translated by Seyyed Mohammad Rouhani, Mashhad: Ferdowsi University.
- Yahaghi, Mohammad Jaafar, Hosseini Vardanjani, Mohsen (2015), *The fifth prologue of the Shahnameh*; Tehran: Sokhan.

بررسی ترجمه ازبکی طوماری نقالی به نام شاهنامه خاموشی

دکتر وحید رویانی*^۱؛ دکتر کمال الدسن آرخی^۲

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۵/۱۴ پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۱۲/۲۴

چکیده

شاهنامه خاموشی، یکی از ترجمه‌های شاهنامه به زبان ترکی ازبکی است که توسط ملا خاموش یا خاموشی در سال ۱۱۶۴ انجام شده و روایت آن با روایت طومار ترکی ای که قبلاً معرفی شده است، اندکی تفاوت دارد. نویسندگان در این پژوهش قصد دارند ابتدا با مقایسه شاهنامه خاموشی با شاهنامه فردوسی نشان دهند آیا چنان که این اثر شهرت یافته، ترجمه شاهنامه است یا خیر؟ و سپس به بررسی ویژگیهای ساختاری و نوع ترجمه این اثر بپردازند. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که برخلاف تصور پژوهشگران، این اثر ترجمه شاهنامه فردوسی نیست و داستانهای آن به لحاظ کوتاه و بلند بودن روایت، نام قهرمانان و نوع حوادث و... با شاهنامه تفاوت دارد و حتی روایت هجوناامه با روایت‌های قبلی هماهنگی ندارد و روایتی جدید به حساب می‌آید. هم‌چنین برخی از ویژگیهای این اثر از جمله ذکر انواع گزاره‌های قالبی و توصیفگرها به زبان فارسی در متن ازبکی، کاربرد فراوان آیات قرآن و احادیث، اشاره به

۱. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گلستان، گرگان، ایران - نویسنده مسئول

Vahidrooyani@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-8664-9190

۲. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه گلستان، گرگان، ایران

arekhi_kzat@yahoo.com

ORCID: 0000-0001-5635-8172

Copyright© 2024, the Authors | Publishing Rights, ASPI. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

پیامبران و اساطیر سامی و اسلامی، کاربرد ابیاتی غیر از ابیات شاهنامه به زبان فارسی و... نشان می‌دهد که این اثر ترجمه طوماری نقالی است که مترجم به شیوه ترجمه آزاد، آن را به ترکی ازبکی برگردانده و در قسمتهایی از داستانها، آیات و احادیث و یا ابیاتی را از خود و یا دیگران به متن افزوده است.

کلیدواژه‌ها: طومار نقالی، شاهنامه، ترکی ازبکی، خاموشی.

مقدمه

فردوسی در قرن چهارم هجری بنای کاخ بلندی را برافراشت که نه تنها شهرت آن در زبان فارسی و بین مردم کشورهای فارسی زبان پیچید، بلکه به مرور به دیگر ملل همسایه نیز رسید و هر کدام در ترجمه شاهنامه به زبان خود سعی کردند. بر اساس متون موجود نخستین ترجمه شاهنامه، ترجمه قوام‌الدین فتح‌بن علی بن محمد بنداری اصفهانی است. او در ترجمه شاهنامه سلیقه‌ای خاص به کار برده و خواسته است وقایع تاریخی شاهنامه را بدون توصیفات شاعرانه به خواننده عرضه کند (آبتی، ۱۳۸۲: ص ۱۰)؛ به همین دلیل اثر او همانند اثر فردوسی ابعاد هنری و شاعرانه قدرتمندی ندارد؛ اما به لحاظ ارزش تاریخی و به عنوان نسخه‌ای کهن از تحریر شاهنامه در نسخه پژوهی از اسناد مهم و تراز اول به شمار می‌رود (پشت‌دار، ۱۳۹۷: ص ۸). ترجمه بعدی ترجمه شاهنامه به نثر ترکی است که در ۸۵۴ قمری انجام شده است و پس از او علی افندی شاهنامه را در سال ۹۱۶ ه. ق به شعر ترکی ترجمه کرد. نفوذ شاهنامه به زبان و ملل همسایه محدود نماند و شهرت آن عالمگیر شد و در ادبیات جهان نفوذ کرد. نام فردوسی در غرب از اواسط قرن هفدهم و از رهگذر سفرنامه‌های جهانگردان نامی در کنار قله‌های ادبیات جهان سر برآورده بود به گونه‌ای که با ترجمه شاهنامه توسط سر ویلیام جونز (۱۷۴۶-۱۷۹۴) به طور کامل به خوانندگان انگلیسی زبان معرفی شد. پس از او ترجمه‌های زیادی به نظم و نثر از این شاهکار جاودان فردوسی به زبان انگلیسی و دیگر زبانهای اروپایی انجام شد (لولویی، ۱۳۹۶: ص ۹۳).

آن‌چنانکه پژوهشگران اهل ماوراءالنهر نوشته‌اند، شاهنامه فردوسی از همان آغاز پیدایش مورد توجه و علاقه ترکان بوده است. یکی از مظاهر علاقه‌مندی ترکان و از جمله ازبکها به شاهنامه، ترجمه‌های مکرر و نشر و طبع متعدد آن است. از حماسه

شاهنامه به زبانهای ترکی از جمله ترکی عثمانی، تاتاری، ازبکی، آذربایجانی، قزاقی و... ترجمه‌های متعددی وجود دارد (شرعی جوزجانی، ۱۳۹۸). اتگین کمیسایف، پژوهشگر شاهنامه در قزاقستان می‌گوید که شاهنامه را اقوام ترک زبان آسیای میانه، حماسه‌ای بی‌نظیر می‌دانند و به آن عشق می‌ورزند. تا انقلاب اکتبر سال ۱۹۱۷ در دشتهای قزاق، جهاز عروسان قزاق یک جلد شاهنامه بوده است و داننده شاهنامه معتبرترین فرد در میان قزاق‌ها به شمار می‌رفت. تمامی آثار حماسی و قهرمانی ترک زبان منطقه در تقلید و یا پیروی از اثر سخنسرای طوس ایجاد شده است (خواجگه‌اف، شاه منصور، ۱۳۹۴: ۵۳۰، ۲۶۷). از زمان شهرت شاهنامه در ماوراءالنهر تاکنون بارها این اثر به طور کامل یا بخشهایی از آن به زبانهای ماوراءالنهر از جمله ترکی ترجمه شده که برخی از آنها از بین رفته و برخی هنوز به جا مانده است؛ به عنوان مثال می‌توان به ترجمه ترکی شوه‌دین اشاره کرد که چهار هزار بیت شاهنامه را به شعر ترکی ترجمه کرده است که مهدین در سال ۱۰۲۰ آنرا به نثر برگرداند (شرعی جوزجانی، ۱۳۹۸). به گفته دکتر جمشید گیونا شویلی، ایرانشناس برجسته گرجی، شاهنامه در قرن ۱۲ میلادی به زبان گرجی ترجمه شده است. هم‌چنین برگردان کامل و منظوم شاهنامه به زبان ترکی به دست علی افندی تاتار در سال ۹۱۶ ه. ق / ۱۱ - ۱۵۱۰ م انجام، و به سلطان مصر اهدا شده است. به گفته ریو، مترجم، خود را «شریف» یا «شریفی» معرفی می‌کند. هم‌اکنون نسخه‌ای از این ترجمه در انستیتو خاورشناسی و میراث خطی آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان نگهداری می‌شود (راماسکوویچ، ۱۳۹۰: ص ۳۵). در اواخر قرن ۱۸ م. نورمحمد بخاری نیز شاهنامه فردوسی را به دستور محمدامین ایناق، خان خیوه به زبان ازبکی ترجمه کرده که نسخه آن در انستیتوی شرق‌شناسی آکادمی علوم ازبکستان موجود است؛ اما نسخه‌ای که در اینجا مورد توجه ماست نسخه‌ای از شاهنامه است که توسط خاموشی ترجمه شده است.

۱. معرفی شاهنامه ترجمه خاموشی

این اثر ترجمه‌ای است از شاهنامه به نثر ترکی ازبکی که خاموشی آن را تدوین کرده است. به گفته شرعی جوزجانی این اثر سومین ترجمه شاهنامه به نثر ترکی ازبکی است که برخلاف دو اثر قبلی از دستبرد حوادث در امان مانده و کاملتر نیز بوده و از دویست سال پیش تاکنون مورد استقبال وسیع خوانندگان قرار گرفته است (شرعی جوزجانی،

۱۳۹۸:ص ۱۳). از این ترجمه یک نسخه خطی خوب که سال ۱۰۹۳ ه. ق. نوشته شده است و نسخه‌ای دیگر که تاریخ ۱۲۲۶ را دارد در اختیار کتابخانه تاشکند است (شفا، ۱۳۴۸، ج ۱:ص ۷۰۵). شرعی جوزجانی بر اساس مقدمه یک صفحه‌ای نسخه خطی کتابخانه تاشکند، که در آن جمله‌ای آمده است مبنی بر اینکه: «این سومین دفتر است، آغاز کرده شد»، نتیجه می‌گیرد دفترهای قبلی دو جلد بوده که به دست ما نرسیده و نسخه‌های موجود ناقص است. او هم‌چنین درباره زبان ترجمه می‌گوید «این اثر به زبان معیار و معمول زمان ترجمه شده و اسلوب ویژه جنگنامه‌ها را تا پایان اثر حفظ کرده است» (شرعی جوزجانی: همان). آنچه در مقاله شرعی جوزجانی بدان پرداخته نشده است و دیگر محققان نیز تاکنون به آن توجه نکرده‌اند، ویژگیهای منحصر به فرد منبع مورد استفاده خاموشی برای ترجمه است و اینکه این منبع چقدر با طومارهای نقلی موجود تشابه دارد که این پژوهش به این موارد می‌پردازد.

نسخه موجود در سال ۱۳۲۶ ه. ق به تصحیح و همت ملا سید اکبر و ملا مرتضی در شهر تاشکند جمهوری ازبکستان به صورت چاپ سنگی در چاپخانه غلامی منتشر شده است که در انتهای کتاب با این ابیات به پایان کار تصحیح اشاره می‌کند:

تمام املاریم من بوشه نامه نی الیب ایلیمک عنبرین خامه نی
 چو دشمن حسدیب بولوردولت شاد چو ترک ایلادیم جنگ هنگامه نی
 شد به توفیق خدای لاینام این کتابت روز پیچ شنبه تمام
 هرکه خواند دعا طمع دارم زانکه من بنده گنهارم

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب فی سنه ۱۳۲۶ بست پنجم ماه شوال.

چندین تصویر در خلال متن مرتبط با داستانها نیز آمده که در تصویر صفحه ۳۳۳ ذکر شده است: «رقم کمترین رحمت الله بن ملا عبدالشکور» که به نقاش اشاره می‌کند. نکته‌ای که در این نسخه جلب توجه می‌کند و در طومار ترکی نیز دیده می‌شود (آیدنلو، ۱۳۹۵:ص ۱۳۵)، استفاده از متن فارسی داستانهای جهانگیر و برزو است که توسط شیخ جعفر نجفی کتابت شده است:

در سال ۱۰۳۹ ه. ق در زمان پادشاهی شاه جهان، قطب زمان سلطان محمد شاه، داستان جهانگیر شیر و برزوی دهقان را به فارسی نوشته است و من در جمادی‌الآخر ۱۱۶۴ در زمان پادشاهی خواجه‌جان خواجه پادشاه به زبان ترکی ترجمه کردم (ص ۱۳۴).

هم‌چنانکه دکتر آیدنلو اشاره کرده احتمالاً این شخص، روایات شفاهی این دو داستان را به زبان فارسی تحریر کرده و خاموشی تحریر او را ترجمه کرده و در شاهنامه خود آورده است (آیدنلو: ص ۱۳۶). بنابراین، این ترجمه از جهت شناخت طومارهای نقالی رایج در آسیای میانه و پیشینه آنها ارزشمند است. البته اگر تاریخ ترجمه ۱۱۶۴ بدرستی ذکر شده باشد، تاریخ ۱۰۹۳ که برای زمان کتابت یکی از نسخه‌های خطی ثبت شده است، صحیح نیست.

خاموشی در ابتدای کتاب، فهرستی از چهار طبقه از شاهان ایرانی همراه با زمان حکومت آنها آورده است که مجموع پادشاهی پیشدادیان را ۳۳۴۱ سال، کیانیان را ۷۹۲ سال، اشکانیان را ۲۰۰ سال و ساسانیان را ۴۹۶ سال و ۹ ماه و ۲۳ روز اعلام می‌کند؛ سپس مقدمه‌ای در چهار صفحه با عنوان سبب تألیف شاهنامه آورده است. در این مقدمه می‌گوید:

راویان روایت کرده‌اند که نصر بن احمد دقیقی به سرودن شاهنامه همت گماشت اما به دست غلام روسی خود کشته شد. زمانی که سلطان محمود به سلطنت رسید، چون فردی علم دوست بود زمانی که در حضور وی از شاهنامه ناتمام دقیقی صحبت شد، بسیار غمگین شد و به عنصری دستور داد که شاهنامه را به پایان برساند؛ اما فردوسی به این کار مبادرت می‌کند و چون در ابتدای شاهنامه بر اساس سنت شیعیان نعت پیامبر و حضرت علی را می‌آورد این کار بر سلطان محمود گران می‌آید و دستور می‌دهد او را تنبیه کنند. فردوسی نیز از آنجا نقل مکان می‌کند و دیگر او را پیدا نمی‌کنند (ص ۵).

پس از آن به زندگی خود فردوسی می‌پردازد و در مورد او می‌گوید که پدرش فردی دهقان زاده بود که دو پسر داشت، نام پسر بزرگ ابوالقاسم منصور بود و نام پسر کوچک ملا فردوسی طوسی. در زمان کودکی فردوسی پدرش فوت کرد و عالمی به نام بدیع او و برادرش را بزرگ کرد. در ادامه ماجرای هنرنمایی فردوسی و مشاعره او با عنصری، عسجدی و فرخی را آورده است (ص ۷)؛ سپس هجوناامه سلطان محمود را به نظم ترکی ترجمه نموده که ابیات آن ۷۵ بیت است.

این مقدمه همانند چندین دیباچه بجا مانده از نسخه‌های مشهور شاهنامه تنظیم شده که شامل بر سبب تألیف شاهنامه، ارتباط فردوسی با دربار سلطان محمود، علت رد شاهنامه در دربار، زندگینامه فردوسی و هجوناامه است؛ اما چند نکته در این مقدمه دیده

می شود: یکی نام دقیقی است که به اشتباه به جای ابومنصور محمد بن احمد (صفا، ۱۳۷۷، ج ۱: ص ۴۰۸)، نصر بن احمد ضبط شده و با امیر معروف سامانی نصر بن احمد خلط، و غلام او نیز به جای «رومی»، «روسی» ضبط شده است. دیگر ذکر نام عنصری به عنوان نامزد سرودن شاهنامه پیش از فردوسی است که ظاهراً نخستین بار در دیباچه دستنویس فلورانس و سپس در دستنویس طویق‌پاوسرای ترکیه وارد شده است (ریاحی، ۱۳۷۲: ص ۲۶۸ / یاحقی، حسینی وردنجانی، ۱۳۹۵: ص ۱۵). نکته بعدی افسانه رد شاهنامه به دلیل اختلاف مذهبی سلطان محمود و فردوسی است که در منابع گوناگون آمده و از سوی پژوهشگران مختلف عدم صحت آن اثبات شده است (شاپور شهبازی، ۱۳۹۰: ص ۱۱۷). مطلب قابل توجه در این مقدمه هجویه سلطان محمود و تعداد ابیات آن است و تا جایی که نگارنده جستجو کرده در متون نقالی فارسی هجونامه نیامده است. ظاهراً قدیمی‌ترین اشاره به هجونامه در دیوان عثمان مختاری غزنوی شاعر قرن پنجم و ششم آمده و از همان زمان بین مردم مشهور بوده و ابیاتی از آن را نظامی عروضی در چهار مقاله آورده که تعداد ابیات هجونامه را صد بیت دانسته است (ریاحی: ص ۲۱۸). در نسخه‌های گوناگون شاهنامه تعداد ابیات هجونامه تفاوت دارد. هرچه نسخه متأخرتر باشد تعداد بیشتر می‌شود تا جایی که عدد آن به ۱۴۰ یا ۱۵۰ بیت می‌رسد (ریاحی: ص ۱۹۲ / خطیبی، ۱۳۹۵: ص ۸). دو نکته در این هجویه وجود دارد که آن را شایان توجه کرده است: یکی ترتیب ابیات است که با روایتهای قبلی که در دیباچه‌های شاهنامه آمده بود و دکتر خطیبی آنها را دسته‌بندی کرده است، هماهنگی ندارد و روایتی جدید به شمار می‌آید. هجونامه با این بیت شروع می‌شود:

الا شاه محمود کشور شهی یوق ایرکان خرد دین شکاهگهی

که ترجمه آن چنین است: ای شاه محمود تو از خرد و دین بی بهره‌ای؛ سپس با این ابیات ادامه می‌یابد: اگر سار را هم تربیت و آموزش دهند در روز گرفتاری همانند عقاب رفتار خواهد کرد. قدر مرد را فقط یک مرد می‌داند کما اینکه قدر زر را زرگر می‌شناسد.

دو بیت آخر:

خداوند بولغای منکا دستگیر گناهیم تیب سهو من مرد پیر
 خدایا خلاص ایتکای سین برچه رنج نه ظلم ایلادی بو سرای سپنج (ص ۹)

خداوند یار و دستگیر من باشد. گناهانم زیاد است و من دیگر پیر شده‌ام. خدایا من را از رنج و ظلم سرای سپنج نجات بده. نکته دوم قابل توجه در هجونامه، ذکر نام خلفای راشدین و تبری جستن فردوسی از تشیع است. آن‌چنانکه از این هجونامه برمی‌آید، فردوسی با سرودن این ابیات خطاب به سلطان محمود می‌گوید که شیعه نیست و دیگران چنین اتهامی را به او نسبت داده‌اند:

قیلیب زیده تورت یارنی کردگار	بیمبر کابوبکر نی یار غار
عمر دین اسلام نی رهبری	عدالت امیرینی اول سروری
حیا باغینی ایردی عثمان کلی	فیلیب جمع قرآن نی اول بلبلی
سخن چین لار قویدیلا شیعیه آت	نبی و علی جانده باتمیش ثبات
توغولدوم جهانغه من انداغ اوتای	اوزوم نی چهار یاره صدیق ایتای
دیدیم من بودم بیتهای بلند	بواشیدین که شه بولغوسی کاربند
شفیعیم محمد امامیم علی	ایکی کون اراهم وصی و ولی (ص ۹)

پروردگار چهار یار را برگزید و ابوبکر را به عنوان یار غار پیامبر انتخاب کرد. عمر رهبر دین اسلام بود و او بانی عدالت بود. عثمان باغ حیا را آباد کرد و حافظ قرآن بود؛ اما سخن‌چینان اسم آن را تشیع گذاشتند. از مهر چهار یار، سخنانم فروغ و روشنی می‌گیرند. من این ابیات را گفتم باشد که برای شاه کارگشا باشد. شفیعیم محمد و امام علی است. آنها وصی و ولی هستند.

تا جایی که من جستجو کرده‌ام در هیچ یک از هجونامه‌های موجود نام خلفای راشدین ذکر نشده است و فردوسی نه تنها از شیعه بودن خود تبری نمی‌جوید، بلکه در تمام نسخه‌های موجود از هجونامه به شیعه بودن خود افتخار می‌کند:

مرا غمز کردند کان پر سخن	به مهر علی و نبی شد کهن
که سلطان دین بد نبی و علی	به فرّ الهی و شاه یلی
منم بنده هر دو تا رستخیز	اگر شه کند پیکرم ریزه ریز

(شاهنامه، نسخه قاهره)

خاموشی در ادامه ساقینامه‌ای شامل ۴۰ بیت از خود آورده است که با این بیت شروع می‌شود:

کیل ایساقی سوزنشاءسینی یتور کونکل دین باری غم غصه کتور
و با این بیت پایان می‌یابد:

کرم ایلادی می دین اولشهسوار اوزدم چیکتم و خلق ارامن خمار(ص ۹).
 او در این ساقینامه با عباراتی همچون «ذره را حد آن نیست که نشان خورشید
 گوید» و یا «مورچه را چه به اینکه وصف سلیمان کند»، فردوسی را می ستاید. ترجمه
 موجود از داستان کیومرث تا ماجرای اردشیر و کرم هفتواد را در بر می گیرد و
 هم چنانکه شرعی جوزجانی اشاره کرده بود، ظاهراً دو جلد دیگر این ترجمه در
 دسترس نیست.

نوع ترجمه خاموشی

خاموشی در این اثر، شاهنامه را به نثر ترکی ازبکی ترجمه کرده؛ اما در خلال متن، تک
 بیتهایی را به نظم فارسی آورده که در حاشیه با واژه نظم آنها را مشخص کرده است که
 با قطع و یقین نمی توان گفت این ابیات در طومار اصلی بوده یا خود خاموشی با توجه
 به اینکه اهل فضل و صاحب ذوق بوده به متن افزوده است. این ویژگی در دیگر
 طومارهای نقالی نیز به چشم می خورد. معمولاً نقالها در خلال متن و روایت خود ابیاتی
 از شاهنامه یا دیگر متون حماسی و یا سروده خود نقل می کرده اند که به عنوان مثال
 می توان به هفت لشکر یا طومار صداقت نژاد، طومار نایگلی و طومار نقالی شاهنامه
 اشاره کرد. از نمونه ابیات طومار خاموشی می توان به این ابیات اشاره کرد:

اسیرا دلیرا گوا مهترا چگر پاره برزوی نیک اخترا(ص ۲۱۵).
 چو ایران دیاری بسان بهشت یلی مشک سارا و عنبر سرشت(ص ۱۱۴).

گاه در برخی ابیات یک یا چند واژه ترکی آمده است:

آب جاری و سبزه رنگارنگ بلبل و قمری ایردی خوش آهنگ (ص ۶۱).
 منم سام نیرم نژادی جهان که اول دیو ملعون بی خانمان(ص ۳ ۶).
 وگرنه به حق خدای جهان ایرور اول شهنشاه نبر بندگان(ص ۶۲).
 همه پهلوانان ایران گروه همه شهریاران خاقان شکوه(ص ۱۱۲)
 او گاه یک مصرع را به ترکی ترجمه، و مصرع بعدی را به فارسی نقل کرده است،
 که همین ویژگی و ویژگی قبلی که ذکر شد، این ظن را تقویت می کند که ابیات را خود
 او به متن افزوده است:

جهاندار گرد منوچهر شاه قو شوب او غلیغه اسرو بیحد سپاه (ص ۷۳).
 شدید این شداد ملعون نژاد شبیخون اوچون آتلائیب همچو باد (ص ۷۴).

جهان پهلوان سام عالی مقام کوروب شهر یارینی قیلدی سلام (ص ۸۱).
سواران میدان زرینه کفش سیلارنینگ ایدی کاویانی درفش (ص ۳۲۷).
گاه ابیاتی آورده که بخشهایی از آن از دیگر ابیات شاهنامه گرفته شده است؛ به
عنوان مثال جنگ رستم و کک کهزاد در شاهنامه نیست و این داستان از متون پهلوانی
پس از شاهنامه است؛ اما ابیاتی از شاهنامه یا بخشهایی از ابیات را در خلال این داستان
ذکر کرده است:

زمین دیدی احسن فلک آفرین فلک قچقیریب قیلدی جنبش زمین (ص ۹۷)
جهان آفرین تایرا تیب جهان بورنک آت پدید اولمغان هیچ آن (ص ۱۰۲)
چو ایران دیاری بسان بهشت یکی مشک سارا و عنبر سرشت (ص ۳۷۱)

گاه ترکیبات فارسی را عیناً و بدون ترجمه در خلال متن ذکر کرده است؛ مانند این
ترکیبات:

که بیهوده گفتار فی کم دیمک (ص ۴۳۶). «اسفندیار مست لایعقل» (ص ۴۲۸). «دیدی
ای رنج دیده پسر...» (ص ۴۲۹). «بهمن دراز انگشت» (ص ۴۵۰).
عناوین داستانها نیز گاه به فارسی ذکر، و گاه به ترکی ترجمه شده است:
فصل داستان افراسیاب ناله سی فی غاردین هوم یشتیماکی (ص ۳۷۳). داستان
لهراسیب نی پادشاه بولوب تخت اوزره اولتور ماغی (ص ۳۹۲). فصل داستان ایشتماک
کیراک وقتیکه خاقان چین (ص ۳۳۵). فصل داستان ایشتیماک کیراک اول وقتیکه گسهم
اوک یکی (ص ۳۴۳). فصل داستان واقعه تهمتن ایران (ص ۱۱۴). فصل داستان واقعه
کرشست بانو (ص ۱۹۷). کتاب سیاحت نامه حضرت اسکندر (ص ۴۷۹).

۳. ویژگیهای نقالی در این اثر

۳-۱ گزاره های قالبی

یکی از ویژگیهای اصلی طومارهای نقالی و متون ادب عامه، کاربرد فراوان گزاره‌های
قالبی است. گزاره‌های قالبی یا آن‌چنانکه واضعان اصلی آنها به کار برده‌اند، «فرمول»
دسته‌ای از کلمات است که به طور مرتب در شرایط وزنی یکسان و قواعدی مشخص
برای بیان یک مفهوم اساسی به کار گرفته می‌شود (parry, 1971: 272). اندازه
گزاره‌های قالبی متفاوت است. گاه نقال یک واژه را، که می‌تواند اسم یا صفت باشد،

پیوسته در اثر تکرار می‌کند و یا ممکن است یک جمله، عبارت یا مصرع را تکرار کند (یاوری، ۱۳۹۰:ص ۱۴۰). در ترجمه شاهنامه خاموشی چنین کلمات و جملاتی کاربرد فراوانی دارد و از گزاره‌های قالبی در آغاز، میانه و انتهای داستانها استفاده شده است. جالب این است که این گزاره‌های قالبی را در بیشتر موارد به زبان فارسی نقل کرده و ترجمه نکرده است و موارد معدودی را مثل گزاره زیر که می‌خواهد از دقیقی سخن گوید به ترکی ترجمه کرده است: «راویلاز انداغ روایت قلیب دور لارکیم...» (ص ۴) یا هنگام روایت داستان افراسیاب: «راویلاز انداغ کیلتور و بدور لارکیم افراسیاب...» (ص ۹۲) و گاه بخشی از آن ترجمه شده است: «اما راویان اخبار و ناقلان آثار و محدثان داستان کهن و خوشه چینان خرمن سخن انداع کیلتور و بدور لارکیم وقتی که سام...» (ص ۷۹).

۱-۳-۱ گزاره‌های قالبی آغازین

از گزاره‌های قالبی آغازین، که سازنده روند خطی داستان است و نقال به کمک آنها روایت خود را شروع می‌کند (یاوری، ۱۳۹۰: ۱۴۳)، می‌توان به این موارد اشاره کرد: «راویان دفتر و ناقلان قصه شیرین سخن معتبر» (ص ۱۵۵). «اما راویان جانسوز و ناقلان حکایت معرفت دل افروز...» (ص ۲۲۲). «اما راویان اخبار و ناقلان آثار...» (ص ۴۷۹). «اما راویان اخبار و ناقلان آثار و محدثان خوشه چینان» (ص ۳۶۶). در هفت لشکر نیز آمده است: «اما راویان اخبار و ناقلان آثار و طوطیان شکرشکن شیرین گفتار...» (۱۳۷۷: ۱) یا در شاهنامه هفت لشکر آمده است: «اما راوی اخبار چنین روایت کرده که...» (۱۴۰۰:ص ۹۴) یا «صاحب تاریخ چنین روایت کرده که...» (همان: ۵۰۸).

۱-۳-۲ گزاره‌های قالبی میان متنی یا تداومی

گزاره‌هایی است که نقال به وسیله آنها مستقیماً و بدون واسطه، شنونده را مورد خطاب قرار می‌دهد (یاوری: ۱۴۴)؛ مانند شبه جمله «القصه»: القصه رستم... (ص ۹۵). القصه زال... (ص ۹۷)؛ «القصه بود داستان کودرز بیله پیران» (ص ۲۲۲)؛ «القصه پهلوان جهان زواره...» (ص ۴۴۵) یا «آخر الامر»: «آخر الامر جهان پهلوان نی اوکان خبری» (ص ۸۹)؛ «آخر الامر مصلحت...» (ص ۱۳۱). یا اما «اما رستم دستان ستایش و نیایش پروردگار هژده هزار عالم...» (ص ۹۷). در شاهنامه هفت لشکر آمده است: «القصه تمرتاش چون سام را...» (۱۴۰۰:ص ۱۸۲).

۳-۱-۳ گزاره‌های قالبی توصیفگر

گزاره‌هایی است که وظیفه عام توصیف را در قصه به عهده دارد و اغلب بر شگردهای بلاغی بویژه تشبیه و استعاره استوار است. از آنجا که نقالی با سنت ادبی کلاسیک پیوندی استوار دارد و این گزاره‌ها اغلب میراث سنت است، بیشترین تأثیر را در ایجاد فضای سنتی قصه دارد (یاوری: ص ۱۴۷). از این نوع گزاره می‌توان به گزاره‌های توصیفگر زمان اشاره کرد:

آفتاب عالمتاب مریخ پایه (ص ۹۱)؛ آفتاب عالمتاب (ص ۶۳)؛ آفتاب عالمتاب پرده قیرگون حبشی... (ص ۱۲۹)؛ آفتاب عالمتاب تخت زرین (ص ۱۳۱)؛ آفتاب عالمتاب پرده آبنوس (ص ۱۴۱)؛ خورشید زرین علم صبح سراسیمه تخت فیروزگون (ص ۱۱۱).

توصیفگر مکان

منزل به منزل مراحل به مراحل (ص ۱۰۰)؛ معركة میدان چون دل صدیقان روشن و نمایان (ص ۱۰۴)؛ کوچ به کوچ منزل به منزل مراحل به مراحل طی قلیلب (ص ۸۷)؛ القصه شهزاده نوذر منزل به منزل بطریق (ص ۷۳)؛ فرسنگ بر فرسنگ خون روان (ص ۱۱۱).

توصیفگر شخصیت

هنگام دعای رستم برای پیروزی بر سهراب: «خداوند گیتی خداوند نور، خداوند بازو خداوند زور، به حق جلیل و به حق خلیل، خدایا منی قیلمه زار و ذلیل (ص ۱۳۲). در توصیف سهراب می‌گوید: «نازنین ماه لقاغه خورشید تابان، پسر گویا شیر نر، ضخامت بیله رستم فیلتن، شجاعت بیله صفدر صف شکن، قد و قامتی یال بال و بلند، بسی دلپذیر و بسی دلپسند» (ص ۱۲۴).

«دختر زیبا جمال ماه تمام» (ص ۹۷). «سری ناتراشیده چون خارپشت» (ص ۵۱۲). «نور دیده زال زر، چشم چراغ ایران تهمتن» (ص ۵۱۴). رخس رخشان (ص ۱۰۲) (ص ۱۱۶). شاه دین پناه (ص ۸۷). شاه جهان مطاع (ص ۷۳). قوی هیکل مثل شیر ژیان (ص ۸۲). رستم دستان ببر بیابان شیر ژیان (ص ۱۱۱). دیو ملعون مکار (ص ۱۱۶). پهلوان شیر دل (ص ۶۳). (ص ۶۱). پهلوان صفدر شیر دل (ص ۱۲۶). در شاهنامه هفت لشکر بیژن خطاب به منیژه از چنین گزاره‌هایی استفاده می‌کند: «ای ملکه آفاق و ای مونس دل بیقرار من...» (۱۴۰۰: ۳۷۹).

توصیفگر نبرد

«فشافیش تیغ بیران، چکاچاک شمشیر برآن، طرقاتروق عمود گران» (ص ۵۱۲). رَقَاطُرق عمود (ص ۸۶). دریای لشکر تقابل دیگر صف بر صف قرار بر قرار (ص ۷۷). پهلوانان زابل و دلاوران کابل و چابک سواران خاور (ص ۹۷). نهنگان دریای حرب، همه فیل پیکر همه شیر ضرب، همه تند خونریز پرخاشجوی، همه صف شکن صفدر تیز خوی (ص ۱۳۰). دو دریای لشکر در تقابل یکدیگر مثل جیحون موج... (ص ۱۳۱).

توصیفگر حالات

زار زار چون ابر نوبهار (ص ۸۲). شاه غایبانه عاشق بیقرار (ص ۱۰۶). قاصد باد صرر تیز راق (ص ۱۰۹). جهاندار دستان متالم و نهایت بی زمان و پریشان حال (ص ۱۱۰). جهان پهلوان بسیار پریشان (ص ۱۲۳). تهمتن برآورد رعدوار نعره لار... اوروب زار زار چون ابر نوبهار (ص ۱۳۲).

توصیفگر اشیا

در توصیف هدیه افراسیاب به سهراب می‌گوید: هدیه بسیار و تحفه بیشمار، زرین تاج و زرین تخت عاج، زر و جواهر و لباس فاخر، اسب یراغ همه پادشاهانه (ص ۱۲۵). شمشیر مریخ صلابت بارمان (ص ۹۰). شمشیر آبدار و سنان جانگذار (ص ۷۰). شمشیر زحل کردار تهمتن (ص ۱۳۶). کمند حلقه حلقه چین چین (ص ۱۲۲). نیزه ازدها پیکر (ص ۱۲۶). پهلوان زره...، پوست ببر بیان، تیر کمان، عمود گران، نیزه جان ستان (ص ۱۳۱).

۲-۳ کاربرد آیات و احادیث

یکی از ویژگیهای قابل توجه و برجسته این طومار، که آن را از دیگر طومارهای نقلی جدا می‌کند، کاربرد فراوان آیات قرآن و احادیث است. هم‌چنانکه دکتر جعفری قنواتی در نقد و بررسی طومار مرشد زریری اشاره کرده، کاربرد آیات و احادیث و آمیختگی عناصر سامی و اسلامی در برخی طومارها بسیار کم است؛ ولی برخی مانند طومار مرشد زریری در نقطه مقابل قرار دارد. به گفته دکتر جعفری قنواتی احتمالاً این مسئله تأثیر حوزه جغرافیایی و فرهنگی‌ای است که نقال در آن پرورش یافته است (جعفری قنواتی، ۱۳۹۶: ص ۳۲). در شاهنامه خاموشی نیز آیات و احادیث فراوانی در خلال داستانها و به تناسب موضوع به کار رفته است؛ به عنوان مثال در ابتدای داستان کیومرث پس از

حمد خداوند و ستایش پیامبر حدیث قدسی مشهور «لولاک لما خلقت الافلاک» (ص ۵۱) را ذکر کرده است که منابع مختلف متأخر شیعی و هم‌چنین برخی منابع اهل تسنن آورده‌اند (مجلسی، ۱۴۰۴: ص ۲۸۶). در ادامه دو آیه «ما ارسلناک الا رحمه للعالمین» (انبیا: ۱۰۷) و «وسع کرسیه السموات و الارض» (بقره: ۲۵۵) را ذکر کرده است. در انتهای داستان رستم و اسفندیار و هنگام کشته شدن اسفندیار می‌گوید: لقد تقطع منکم (ص ۴۴۵) که برگرفته از این آیه قرآن است: «وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادَىٰ كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ وَمَا نَرَىٰ مَعَكُمْ شُفَعَاءَكُمُ الَّذِينَ زَعَمْتُمْ أَنَّهُمْ فِيكُمْ شُرَكَاءُ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنتُمْ تَزْعُمُونَ» (انعام: ۹۴): و محققاً شما یک‌ایک به سوی ما بازآمدید آن گونه که اول بار شما را بیافریدیم و آنچه را (از مال و جاه) به شما داده بودیم، همه را پشت سر وانهادید و آن شفیعان را که به خیال باطل، شریک ما در خود می‌پنداشتید با شما نمی‌بینیم! همانا میان شما و آنان جدایی افتاد و آنچه (شفیع خود) می‌پنداشتید از دست شما رفت. هم‌چنین در ادامه همین داستان می‌گوید: «هذا فراق بینی و بینکم» (ص ۴۴۵). که بخشی از آیه ۷۸ سوره کهف است: «قَالَ هَذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا» که از قول خضر بیان شده است: «این مفارقت بین من و توست. من همین ساعت تو را بر اسرار کارهایم که بر فهم آن صبر و ظرفیت نداشتی آگاه می‌سازم» یا زال زر هنگام دعا می‌گوید: «قاضی الحاجات و رفیع الدرجات» (ص ۴۴۱). که این جملات در دعاهای گوناگون از جمله دعای معراج آمده است.

در ابتدای داستان رستم، آیه «ولن تجد لسنة الله تبديلا» آمده است (ص ۴۵۰) که از بخشی از آیه ۴۳ سوره فاطر است: «اسْتَكْبَارًا فِي الْأَرْضِ وَمَكْرَ السَّيِّئِ وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئِ إِلَّا بِأَهْلِهِ فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا سُنَّتَ الْأَوَّلِينَ فَلَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَلَن تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا» (۴۳): اینها همه به این دلیل بود که در زمین استکبار جستند و حيله گریهای سوء داشتند؛ اما این حيله گریهای سوء تنها دامان صاحبانشان را می‌گیرد. آیا آنها چیزی جز سنت پیشینیان (و عذابهای دردناک آنها) را انتظار دارند؟ هرگز برای سنت خدا تبدیلی نخواهی یافت و هرگز برای سنت الهی تغییری نمی‌یابی. در ادامه داستان رستم، جمله «کل شی هالک» (ص ۴۵۳) آمده است که بخشی از آیه ۸۸ سوره قصص است: «وَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ

تُرْجَعُونَ»: و با خدا معبودی دیگر مخوان. خدایی جز او نیست. جز ذات او همه چیز نابودشونده است. فرمان از آن اوست و به سوی او بازگردانیده می‌شوید (۸۸) که به صورت کاملتر آن: «کل شیء یرجع الی اصله، کل شیء ِ هالک اَلا وجهه» (ص ۴۹۲) در داستان اسکندر ذکر شده است.

۳-۳ اشاره به پیامبران و منابع سامی

ورود مضمونهای اسلامی در روایات ملی - پهلوانی ایران از سنتهای تاریخ نویسی ایرانی است که شواهد گوناگونی در منابع معتبر تاریخی و متون ادبی دارد (طومار نقالی شاهنامه، ۱۳۹۱: ص ۶۲). در داستانهای مختلف شاهنامه خاموشی نیز به پیامبران و داستانهای آنها و برخی مضمونهای سامی و اسلامی اشاره شده است؛ به عنوان مثال در ماجرای خضر و اسکندر به مناسبتهای خاص، نام چند تن از پیامبران از جمله حضرت نوح و اسحاق و ابراهیم و... را آورده و به کتابهای مقدس تورات و انجیل اشاره کرده است (ص ۴۹۴). هم‌چنین خضر را از نسل یافث بن نوح دانسته و در روایتی از یسع بن ملکابن ارفخشذ ابن یافث ابن نوح نام برده است (ص ۴۹۴). در این داستان به حدیثی از قول پیامبر درباره خضر اشاره می‌کند: «لو کان الخضر حیاً لزارئ» (ص ۴۹۴) که در برخی از منابع اسلامی آمده است (نباطی عاملی، ۱۳۸۴: ص ۲۲۱) و در داستانی دیگر به سوره فاتحه اشاره می‌کند (ص ۴۹۴). در داستان اسکندر این سخن پیامبر: «انا افصح العرب و العجم» را آورده است (ص ۴۹۵) که در برخی منابع اسلامی روایت شده است (ابن ابی جمهور، ۱۴۰۳: ص ۱۲۰). این ویژگی در دیگر متون نقالی نیز به چشم می‌خورد؛ به عنوان مثال در هفت لشکر از آدم و شیطان و ابراهیم خلیل الله و عزرائیل و... یاد شده (۱۳۷۷: ص ۸۰۱-۸۱۲) یا در طومار نقالی شاهنامه از آدم صفی الله، ابلیس، سلیمان و... یاد شده است (۱۳۹۱: ص ۹۵۱-۹۵۸).

۳-۴ پیوند اساطیر ایرانی و اسلامی

هم‌چنانکه دکتر سرکاراتی اعتقاد دارد برخی از اساطیر ایرانی در طول چند هزار سال تحت تأثیر انگیزه‌های بیشمار، همراه با رویدادهای تاریخی و اجتماعی و دین‌آوریهای تازه و نوآیینی‌ها و در اثر برخورد فرهنگها و زبانها در ضمن تحول و دگرگونی تدریجی میراث دینی و فرهنگی ما دچار جابه‌جایی شده است (سرکاراتی، ۱۳۸۵: ص ۲۱۶). این دگرگونی، اگر چه پیش از اسلام سابقه داشت با آمدن آیین اسلام و گسترش آن در

جامعه ایرانی زرتشتی مذهب سرعت بیشتری گرفت و ناقلان و راویان این اساطیر، واکنش‌های گوناگونی در برابر این تحولات نشان دادند (صدیقیان، ۱۳۸۶: پانزده) که قدیمی‌ترین و رایجترین واکنش یا تدبیر، اختلاط یا انطباق شخصیت‌ها و روایات سامی با ایرانی بود که ظاهراً نخستین نمونه‌های آن در البدء و التاریخ دیده می‌شود که مقدسی به مقایسه و همانندی اشخاص و داستان‌هایی مانند سلیمان و جمشید، ابراهیم و فریدون و نمرود و ضحاک و ... پرداخته است (آیدنلو، ۱۳۸۷: سیزده). در طومارهای نقالی نیز این ویژگی به چشم می‌خورد که طومار مورد استفاده خاموشی نیز از این قاعده مستثنی نیست؛ به عنوان مثال از اسکندر همانند دیگر شخصیت‌های دینی با لقب «حضرت» یاد کرده است و او را همراه با حضرت خضر در بارگاه جمشید توصیف می‌کند (ص ۴۹۵) یا هنگامی که اسکندر برای مردم سخنرانی می‌کند، روایات اسلامی درباره حضرت آدم و دیگر پیامبران را بر زبان می‌آورد (ص ۴۹۳). نمونه دیگر ترکیب سلسله مرتبه شاهان ایرانی با بزرگان سامی و اسلامی است؛ به عنوان مثال کیومرث پس از رحلت حضرت شیث به سلطنت می‌رسد (ص ۱۳) یا طهمورث دیوبند از دیوان خطوط رومی، پارسی، عربی، هندی، چینی و پهلوی می‌آموزد (ص ۱۵). ویژگی بعدی اتفاقی است که در این طومار برای رستم رخ می‌دهد که در رستم‌نامه‌های متأخر فراوان به چشم می‌خورد و آن مسلمان شدن رستم است؛ به عنوان مثال رستم پس از نجات یافتن از دست دیو غسل طهارت کرده، نماز دوگانه می‌گزارد و به درگاه یگانه شکر و ثنا می‌کند (ص ۱۲۲) یا اولاد غندی به دست رستم مسلمان می‌شود. شرط اول رستم برای نکشتن او در خوان ششم اسلام آوردن است (ص ۱۱۳).

۳-۵ کاربرد ابیاتی غیر از ابیات شاهنامه به زبان فارسی

هر چند طومارهای نقالی، بخش اصلی محتوای داستانی و مضمونها و درونمایه خود را از شاهنامه و متون حماسی می‌گیرد و گاه گاه ابیاتی از شاهنامه را نیز به فراخور داستان نقل می‌کند در بخش‌هایی از طومار مانند آغاز و انجام و بخش‌های گوناگون به فراخور حال و محل و نوع مخاطب ابیاتی را از دیگر متون ادبی یا اگر ذوقی داشته‌اند از خود اضافه می‌کرده‌اند. واعظ کاشفی در کتاب فتوت نامه سلطانی در این باره می‌گوید: «نثر را وقت به نظم آراسته گرداند بر وجهی که (مؤدی) به ملال شود که بزرگان گفته‌اند نظم در قصه خوانی چون نمک است در دیگ؛ اگر کم باشد طعام بی مزه بود و اگر

بسیار گردد، شور شود؛ پس اعتدال نگاه باید داشت» (۱۳۵۰:ص ۳۰۴ به نقل از رستمی، ۱۳۹۴:ص ۱۱). در ترجمه خاموشی نیز گاه گاه چنین ابیاتی دیده می‌شود؛ به عنوان مثال در داستان فریدون پس از توصیف دختران شاه یمن می‌گوید:

همه نازک اندام خورشید روی همه سرو قدان سنجیده گوی (ص ۴۰)

یا در داستان سام، پس از رسیدن او به باغ پری می‌گوید:

باغ نی باغ باغ خلد برین حور نی حور حور حور العین (ص ۵۱).

هم‌چنین ابیات زیر در ابتدای نامه مهراب کابلی آمده که بر وزن و سبک مخزن الاسرار نظامی سروده شده است:

اول بو نامه به نام خدا نقش نگارنده هر دو سرا

مشعل افروز رواق فلک رزق رساننده انس و ملک (ص ۸۴)

۶-۳ تفاوت روایت داستانها با شاهنامه

آن‌چنانکه شیوه مرسوم قصه‌خوانان و طومارهای نقالی است، آنها هرگز به متن داستان قانع نیستند و متن را دستاویزی برای بیان مطلب خویش قرار می‌دهند و شاخ و برگ بسیار بدان می‌افزایند. در این داستانهای نقالی مطالب زیادی هست که در مأخذ نقالان نیست؛ از جمله نام بسیاری از قهرمانان، شرح و بسط بسیاری از رویدادها و... (محبوب، ۱۳۸۲:ص ۱۰۹۷). در شاهنامه خاموشی نیز داستانهایی آمده است که روایت آنها به لحاظ کوتاه و بلند بودن داستانها، نام قهرمانان و نوع حوادث با شاهنامه متفاوت است که به عنوان نمونه سه داستان ذکر می‌شود.

داستان کیومرث

در این داستان برخلاف روایت شاهنامه، ابتدا اهریمن در جنگی، کیومرث را شکست می‌دهد و زمانی که خبر به گوش سیامک می‌رسد، او برای گرفتن انتقام به جنگ اهریمن می‌رود و با پسر اهریمن که در این روایت نامش «سیاه مرد» است، می‌جنگد و کشته می‌شود در صورتی که در شاهنامه نام پسر دیو خزوران است:

سیامک به دست خزوران دیو تبه گشت و ماند انجمن بی خدیو

(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ص ۲۳).

کیومرث با شنیدن این خبر سوگوار می‌شود و تاج و تخت را ترک می‌کند و در غاری عزلت می‌گزیند (ص ۱۴)؛ ولی در شاهنامه پس از کشته شدن او، کیومرث همراه

هوشنگ پسر سیامک و لشکری از دد و دام به جنگ اهریمن می‌رود و او را شکست می‌دهد:

به هم برفتادند هر دو گروه شدند از دد و دام دیوان ستوه
بیازید چون شیر هوشنگ چنگ جهان کرد بر دیو نستوه تنگ
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ص ۲۵).

نام پسر دیو در طومار نقالی شاهنامه «سیاه رنگ» است؛ اما روایت داستان با روایت خاموشی متفاوت است (۱۳۹۱: ص ۱۵۶). در شاهنامه هفت لشکر، نام دیوی که سیامک با او می‌جنگد، «سیه دیو» است و روایت کشته شدن سیامک به طور مفصل و متفاوت با دیگر متون آمده است (۱۴۰۰: ص ۹۰-۹۲).

داستان ضحاک

در این روایت پدر ضحاک یکی از بزرگان دربار جمشید است که قرار بوده است پس از جمشید بر تخت پادشاهی بنشیند و نام او تیمورتاش است که به مرداس نیز شهرت داشته است. شیطان با وعده پادشاهی و جانشینی جمشید، ضحاک را می‌فریبد که پدرش را به چاه اندازد و بکشد (ص ۱۶)؛ اما نام پدر ضحاک در شاهنامه تنها مرداس ضبط شده است که از دشت سواران نیزه‌گذار بود و نیکمرد و اهل داد و دهش (فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ص ۴۵) و با دربار شاه جمشید نیز ارتباطی نداشت. البته نام او در دیگر روایات شفاهی به صورتهای دیگری نیز آمده است؛ به عنوان مثال در طومار هفت لشکر نام پدر ضحاک پور ذکر شده است (۱۳۷۷: ص ۷) و در طومار نقالی شاهنامه، «مرتضی» که در بیت المقدس وزیر طهمورث دیوبند بود (۱۳۹۱: ص ۱۶۳). انجوی شیرازی در یکی از روایتهای فردوسی‌نامه، پدر ضحاک را بدون ذکر نام رمه‌بان جمشید شاه دانسته است که زنی زیبا دارد و ضحاک به خاطر آن زن، پدرش را می‌کشد (انجوی، ۱۳۶۳: ص ۳۰۱). در شاهنامه هفت لشکر پدر ضحاک «پور» نام دارد و «تازی بان» جمشید است (۱۴۰۰: ص ۹۵). در روایت خاموشی جمشید صد پسر دارد که همگی بر ممالک مختلف حکومت می‌کنند و پس از مدتی جنگ، پادشاهی ضحاک را می‌پذیرند و حاضر می‌شوند به او باج و خراج بپردازند؛ غیر از آبتین که از پذیرفتن ضحاک امتناع، و فرار می‌کند (ص ۱۹). در شاهنامه به پیوند نسبی آبتین یا فریدون با جمشید اشاره‌ای نشده است:

فریدون که بودش پدر آبتین شده تنگ بر آبتین بر زمین
گریزان و ز خویشتن گشته سیر برآویخت ناگاه در دام شیر
(فردوسی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۶۳).

در شاهنامه ثعالبی آبتین را از خاندان طهمورث می‌داند که مادرش از ترس ضحاک بارداری خود را پنهان، و با کمک یک پیرزن و گاو برمایه فریدون را بزرگ می‌کند (ثعالبی مرغنی، ۱۳۷۲: ص ۵۴)؛ اما در روایتی از فردوسی نامه، هنگامی که جمشید در خواب، کاوه را به غار عابد نگهبان فریدون راهنمایی می‌کند، عابد به او می‌گوید که آبتین پسر جمشید بوده و به دست ضحاک کشته شده است (انجوی، ۱۳۶۳: ۳۱۳). در روایت طومار نقالی شاهنامه آبتین، عابدطین ضبط شده که نوه جمشید شاه و از جانب مادر از نسل فغفور چین است (۱۳۹۱: ص ۱۷۰).

داستان گرشاسب

«مری آلن پیج» نشانه بسیار مهم مستقل بودن نقالان از شاهنامه فردوسی را در این می‌داند که مطالب زیادی در سنت روایات شفاهی نقالان هست که در هیچ یک از ادبیات حماسی شناخته شده وجود ندارد و یا بسیاری از مضمونهای حماسه‌های پس از شاهنامه مثل گرشاسبنامه بخش ضروری مجموعه روایات نقالان را تشکیل می‌دهد (دیویدسن، ۱۳۷۸: ص ۷۱). از گرشاسب و ماجراها و پهلوانی‌های او جز نامی در شاهنامه نیامده و به همین دلیل اسدی توسی پس از فردوسی بر اساس منبعی کهن داستانهای گرشاسب را به نظم درآورده است. در روایت خاموشی همچون بسیاری از طومارهای نقالی، داستان رزمها و پهلوانی‌های او در زمان پادشاهی ضحاک آمده؛ ولی روایت داستان با گرشاسبنامه متفاوت است. البته روایت خاموشی با دیگر روایت‌های نقالان نیز تفاوتی دارد؛ به عنوان مثال در شاهنامه هفت لشکر، ماجرای پهلوانی گرشاسب با کشتن فیل سفید اطوط آغاز می‌شود (۱۴۰۰: ص ۱۳۲) که در روایت خاموشی این روایت نیامده است. در گرشاسبنامه، جمشید شاه از چنگ ضحاک به سیستان می‌گریزد و با دختر پادشاه سیستان ازدواج می‌کند که از او صاحب پسری می‌شود به نام تور و از تور، شیدسپ و از او طُورگ و از طورگ، شَم و از شَم اثرت به وجود می‌آید که همگی ساکن زابلستان بوده‌اند. اثرت صاحب پسری می‌شود به نام گرشاسب. هنگامی که ضحاک از بابل به زابلستان می‌آید، گرشاسب را در آنجا می‌بیند و او برای

ضحاک هنرنمایی می‌کند (اسدی توسی، ۱۳۸۶: ص ۷۰)؛ ولی در روایت خاموشی، ضحاک که وصف پهلوانی گرشاسب را می‌شنود از او می‌خواهد به دربار برود. شاه زابل از ترس اینکه مبادا گرشاسب، خوراک ماران ضحاک شود، او را همراه با پدرش اتروود و چهار هزار پهلوان به دربار می‌فرستد (ص ۲۲). روایت کشتن اژدها نیز متفاوت است. ضحاک در گرشاسبنامه، هنگام حضور در سیستان، ماجرای اژدهای شکاوند کوه را مطرح می‌کند و از گرشاسب می‌خواهد به جنگ او برود (اسدی توسی، ۱۳۸۶: ص ۷۱)؛ ولی در روایت خاموشی، پیکی از باختر به دربار ضحاک می‌رسد و به او خبر می‌دهد که اژدهایی در آنجا پیدا شده است که همه چیز را ویران می‌کند و از ضحاک کمک می‌خواهد. ضحاک از پهلوانان کمک می‌خواهد که گرشاسب اعلام آمادگی می‌کند و به نبرد اژدها می‌رود (ص ۳۳). در روایت هفت لشکر (۱۳۷۷: ص ۴۳) و شاهنامه هفت لشکر (۱۴۰۰: ص ۱۳۶) این پیک از عراق می‌آید.

ماجرای جنگ با منهراس دیو نیز با روایت گرشاسبنامه متفاوت است. در گرشاسبنامه، گرشاسب هنگام سفر به گرد عالم در نزدیکی اندلس به گلیم پوشی برمی‌خورد که از دست منهراس گریخته و همه یارانش را دیو خورده است (اسدی توسی، ۱۳۸۶: ص ۷۱)؛ ولی در روایت خاموشی، هنگامی که گرشاسب از جنگ با اژدها به سلامتی برمی‌گردد و شهر را برای او آذین می‌بندند و جشن می‌گیرند، جماعتی از گرگسار مازندران به کاخ می‌آیند و از دست ظلم منهراس دیو دادخواهی می‌کنند. گرشاسب فوراً از ضحاک اجازه می‌گیرد و عازم نبرد با دیو می‌شود و پس از گذشتن از کوه‌ها و دریاها به مازندران می‌رسد و با لشکر منهراس می‌جنگد؛ آنها را شکست می‌دهد؛ منهراس را می‌کشد و پیروز به دربار بازمی‌گردد (ص ۳۴).

نتیجه‌گیری

بررسی ترجمه ازبکی شاهنامه نشان می‌دهد این ترجمه شامل یک مقدمه است که همانند چندین دیباچه بجا مانده از نسخه‌های مشهور شاهنامه تنظیم شده و شامل سبب تألیف شاهنامه، ارتباط فردوسی با دربار سلطان محمود، علت رد شاهنامه از سوی دربار، زندگینامه فردوسی و هجوتنامه است. هم‌چنین یک ساقینامه از خود خاموشی و متن طومار که از روزگار کیومرث تا زمان اردشیر ساسانی و کرم هفتواد را در برمی‌گیرد. دو نکته در هجوتنامه این نسخه هست که آن را شایان توجه کرده است: یکی

ترتیب ابیات است که با روایتهای قبلی که در دیباچه‌های شاهنامه آمده بود، هماهنگی ندارد و روایتی جدید به شمار می‌آید. نکته دوم، ذکر نام خلفای راشدین و تبرّی جستن فردوسی از تشیع است. آن‌چنانکه از این هجوتنامه برمی‌آید فردوسی با سرودن این ابیات خطاب به سلطان محمود می‌گوید که شیعه نیست و دیگران چنین اتهامی را به او نسبت داده‌اند. تا جایی که من جستجو کرده‌ام در هیچ یک از هجوتنامه‌های موجود نام خلفای راشدین ذکر نشده است و فردوسی نه تنها از شیعه بودن خود تبرّی نمی‌جوید، بلکه در تمام نسخه‌های موجود از هجوتنامه به شیعه بودن خود افتخار می‌کند. درباره متن اثر نیز باید گفت خاموشی در این اثر، شاهنامه را به نثر ترکی ازبکی ترجمه کرده؛ اما در خلال متن، تک بیت‌هایی را به نظم فارسی آورده که در حاشیه با واژه نظم آنها را مشخص کرده است که با قطع و یقین نمی‌توان گفت این ابیات در طومار اصلی بوده یا خود خاموشی با توجه به اینکه اهل فضل و صاحب ذوق بوده به متن افزوده است. این اثر برخلاف نامش، که از آن با عنوان شاهنامه یاد شده و برخلاف تصور پژوهشگرانی چون شرعی جوزجانی یک طومار نقالی است و گاه ویژگیهای قابل توجهی از طومارهای نقالی را در خود جای داده است همچون کاربرد انواع گزاره‌های قالبی که در بیشتر موارد به زبان فارسی روایت شده و ترجمه نشده است، پیوند اساطیر ایرانی و اسلامی، کاربرد فراوان آیات قرآن و احادیث، اشاره به پیامبران و منابع سامی، کاربرد ابیاتی غیر از ابیات شاهنامه به زبان فارسی و تفاوت روایت داستانها با شاهنامه است.

فهرست منابع

- ابن ابی جمهور، محمد ابن زین الدین؛ (۱۴۰۳) *عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیّه*؛ به کوشش مجتبی عراقی، تهران: قم.
- اسدی طوسی؛ (۱۳۸۶) *گوشش‌سب نامه*؛ به کوشش حبیب یغمایی، تهران: دنیای کتاب.
- انجوی شیرازی، ابوالقاسم؛ (۱۳۶۳) *فردوسی نامه*؛ ۳ جلد، چاپ دوم، تهران: علمی.
- آیدنلو، سجاد؛ (۱۳۸۷) *رستم نامه*؛ تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- آیدنلو، سجاد؛ (۱۳۹۵) «معرفی یک طومار نقالی کهن به زبان ترکی»؛ *آینه میراث*، شماره ۶۰، ص ۱۲۹-۱۴۹.
- بنداری، فتح بن علی؛ (۱۳۸۲) *شاهنامه فردوسی تحریر عربی*؛ ترجمه عبدالحمید آیتی، چ دوم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

بی نا؛ (۱۳۷۷) *هفت لشکر (طومار جامع نقالان)*؛ به کوشش مهران افشاری و مهدی مدائنی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

بی نا؛ (۱۴۰۰) *شاهنامه هفت لشکر (طومار نقالی)*؛ تصحیح محمدجعفری قنواتی و زهرا محمدحسینی صغیری، تهران: نشر خاموش.

بی نا؛ (۱۳۹۱) *طومار نقالی شاهنامه*؛ به کوشش سجاد آیدنلو، تهران: به نگار. پشت‌دار، علی محمد؛ (۱۳۹۷) «بنداری و شگردهای او در ترجمه شاهنامه فردوسی»؛ *فصلنامه اورمزد*، ش ۴۴، ص ۴-۱۸.

ثعالبی مرغنی، حسین بن محمد؛ (۱۳۷۲) *شاهنامه کهن*؛ ترجمه سید محمد روحانی، مشهد: دانشگاه فردوسی.

جعفری قنواتی، محمد؛ (۱۳۹۶) «شاهنامه نقالان: داستانهای پهلوانی ایرانیان در زنجیره‌ای از روایت‌های سینه به سینه و سنتی»؛ *فصلنامه نقد کتاب ادبیات*، س ۳، ش ۱۲، ص ۲۷-۵۰. خطیبی، ابوالفضل؛ (۱۳۹۵) *آیا فردوسی محمود غزنوی را هجو گفت؟*؛ تهران: پردیس دانش. خواجه اف، شاه منصور؛ (۱۳۹۴) «شاهنامه مشهورترین اثر در میان اقوام ترکی زبان منطقه»؛ *روزنامه خراسان*، کد ۵۳۰۲۶۷.

دیویدسن، الگا؛ (۱۳۷۸) *شاعر و پهلوان در شاهنامه*؛ ترجمه فرهاد عطایی، تهران: نشر تاریخ ایران.

راماسکویچ، آ، آ؛ (۱۳۹۰) «تاریخ مطالعات شاهنامه شناسی»؛ *فردوسی از نگاه خاورشناسان روسیه*، نشر انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم روسیه، برگردان نازلی اصغرزاده، تهران: شباهنگ.

رستمی، محسن؛ (۱۳۹۴) «جستاری بر شاهنامه خوانی، نقالی و قصه پردازی در ایران»؛ *فصلنامه تاریخ نو*، ش ۱۲، ص ۱-۲۴.

ریاحی، محمدامین؛ (۱۳۷۲) *سرچشمه‌های فردوسی شناسی*؛ تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

سادات ناصری، سید حسن؛ (۱۳۸۶) «ترجمه های شاهنامه فردوسی»؛ *نشریه زبان و ادبیات فارسی*، ش ۴۷، ص ۲۲-۲۳.

سرکاراتی، بهمن؛ (۱۳۸۵) «جابه جایی اساطیر در شاهنامه»؛ *سایه‌های شکار شده*، چ دوم، تهران: طهوری ص ۲۱۳-۲۲۵.

شاپور شهبازی، علیرضا؛ (۱۳۹۰) *زندگینامه تحلیلی فردوسی*؛ ترجمه هایده مشایخ، تهران: هرمس.

شرعی جوزجانی؛ (۱۳۹۸) «ترجمه های ترکی شاهنامه»؛ *تیل و ادبیات*، ۱۳ جوزا.
شفا، شجاع الدین؛ (۱۳۴۸) *جهان ایران شناسی*؛ ج ۱، تهران: بی نا، ص ۷۰۵.
صداقت نژاد، جمشید؛ (۱۳۷۴) *طومار کهن شاهنامه فردوسی*؛ تهران: دنیای کتاب.
صدیقیان، مهین دخت؛ (۱۳۸۶) *فرهنگ اساطیری - حماسی ایران به روایت منابع بعد از اسلام*؛ چ دوم، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
صفا، ذبیح الله؛ (۱۳۶۷) *تاریخ ادبیات در ایران*؛ ج اول، چ هشتم، تهران: فردوس.
فردوسی، ابوالقاسم؛ (۱۳۸۶) *شاهنامه*؛ به کوشش جلال خالقی مطلق، تهران: مرکز دایره-المعارف بزرگ اسلامی.
لؤلؤئی، پروین؛ «ترجمه های شاهنامه به انگلیسی»؛ ترجمه مصطفی حسینی، *فصلنامه مترجم*، ش ۶۲، ص ۹۳-۱۰۳.
محجوب، محمدجعفر؛ (۱۳۹۶) *ادبیات عامیانه ایران*؛ به کوشش حسن ذوالفقاری، تهران: چشمه.
نباطی عاملی، علی بن محمد؛ (۱۳۸۴) *الصراف المستقیم الی مستحقی التقدیم*؛ تصحیح محمد باقر بهبودی، ج ۲، تهران: مکتبه المرتضویه.
یاحقی، محمدجعفر؛ حسینی وردنجانی، محسن؛ (۱۳۹۵) *دیاچه پنجم شاهنامه*؛ تهران: سخن.

